

KÖZÉPKORI VÁROSI ÉLET – HITELES BORKIMÉRŐ EDÉNYEK

Bevezetés

Az 1954-ben előkerült budai pince-kút faleleteinek feldolgozása¹ közben még alig lehetett hasonló jellegű középkori fatárgyak közléseire támaszkodni; az ilyenek akkor még mindenütt kivételesnek számítottak. Különösen állt ez a faedényeken található bevéselt vagy beégetett jegyekre, ezek értelmezésére. Magam ezeket *tulajdonosjegyek*nek határoztam meg (felvetve néhányuknál, hogy talán mesterjegy is lehet), egy esetben pedig – a fapalack egyik jegyénél – hitelesítő jegynek tartottam.² Azóta a középkori fa leletanyag Európa-szerte jelentősen gyarapodott, számos feldolgozás tárgyal ilyeneket, főleg városi kutak és emésztőgödörök betöltéséből. Budáról is közlésre került egy második kútlelet is, az első közeléből.³

A jegyek kérdése azonban azóta sem tartozik a részletesebben elemzett kérdések közé. Talán indokolja, hogy a fatárgyaknak csak kisebb hányadán fordulnak elő: elsősorban a finomabban esztergált lapos fatálapok fenekén, illetve ritkábban az öblösebb nagy facsészéken.⁴ Ez nyilván összefügg azzal, hogy a háztartás fából készített eszközei és edényei nagyon olcsók voltak. Csak néhány kutató feldolgozásában találkozunk a jegyek értelmének meghatározásával. A Franciaországi korai fatálapok egyszerű formájú bemetszett jeleit a fazekasok fenékbélyegeihez hasonlították;⁵

bázeli 10–12. századi dongás facsészék fenekén látható bemetszett jelzéseket a készítő jegyének;⁶ a Lübeckben feltárt gazdag anyagból a 14–16. századi fatányérok, csészék, tálak bevéselt, ritkábban beégetett jegyeit „Hausmarke”, tehát tulajdonosjegy meghatározással közlik. Freiburgban mély csészék fenekén több esetben beégetett A betű látható: ez esetben is a tulajdonosra történő utalás, az Augustinus-kolostorra, ahol ezeket a 13. század végén használták.⁷ Más kutatók számára a jegyek jelentése ingadozó: „a tulajdonos vagy készítő”.⁸

A magam részéről úgy vélem – most már a jóval szélesebb körű anyag áttekintésével – hogy a fatárgyak jegyei majd minden esetben *tulajdonjegyek*, akár az egyszerűbb, általános formájú megoldásokat tekintjük (pl. kereszt, négyzetben kereszt, egyszerű geometrikus formák, csillag), akár a ritka betűformájukat (egy-egy példával Würzburg, Magdeburg, Rostock leletei között; Budán h és M alakban⁹). Még nyilvánvalóbb ez az ún. „Hausmarke” (családjegy) formájúaknál, melyek főleg a polgárok, kereskedők (címet pótló) jelei, és a 13. századtól kezdve egyre elterjedtebbek, falusi környezetben pedig a múlt századig éltek. A jegyek *beégetett* alkalmazása ugyan az egész anyagot tekintve ritka, de ezeket is tulajdonjegyként kell értelmeznünk. Itt nyilván tehetősebb polgár, kereskedő gyakorlatával találkozunk, akinek

¹ 1958–1963 között készült: Holl 1966.

² Holl 1966, 62–64.

³ I. Melis K., A budavári Dísz tér 8. sz. telken feltárt kút leletei. BpR 23 (1973) 195–210.

⁴ Néhol fadézsák és hordók fenékdézsáján, illetve dongáján is látható bevéselt-bekarcolt tulajdonosjegy, egy esetben pedig kaptafán is: F. Laux, Holzgeschirr... ZAM 10 (1982) 90, Abb. 5. – A. Schäfer-R. Lange, Mittelalterliche Funde von Rostock. Jb. f. Bodendenkmalpflege in Mecklenburg. 35 (1987) 195. ff. – A. Gühne, In: Archäologische Stadtkernforschungen in Sachsen. (Berlin 1990). 71–82. (Arbeits- u. Forschber. Sachsen – Beiheft.)

⁵ Ez csak annyiban találó, hogy legegyszerűbb alakjaik hasonlóak. R. M. Collardelle, L'habitat médiéval immergé... Archéologia Médiévale 10 (1980) 167., Fig. 41–42.

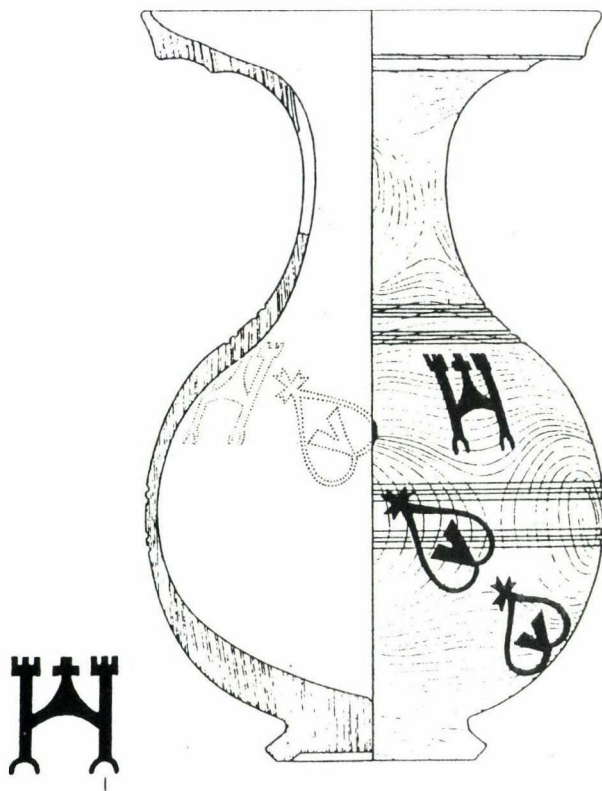
⁶ Gannser, A., Die frühzeitliche Handwerksiedlung am Petersberg in Basel. ZSAK 2 (1940) 10–29.

⁷ Neugebauer, W., Typen mittelalterlichen Holzgeschirrs aus Lübeck. In: Frühe Burgen und Städte. (Berlin 1954) 174–190. – Falk, A., ZAM 11 (1983) 31–48. Uő, Holzgefäße... In: 25 Jahre Ar-

chaeologie in Lübeck. (Bonn 1988) 162–164. – Schmidt-Thomé, P., In: Archäologische Augsburgen in Baden-Württemberg 1983. 240–245., Abb. 226. A rövid előzetes beszámoló szerint a beégetett jegy itt gyakori.

⁸ Schmidt, L., Mittelalterliches Holzgerät aus Rostock. Jb. f. Bodendenkmalpflege in Mecklenburg (1957) 176. – Egy esetben bajelhárító szerepükre gondoltak, hisz pl. a pentagram varázsjelnek is számított: Nickel, E., Zur materiellen Kultur des späten Mittelalters der Stadt Magdeburg. ZfA 14 (1980) 27. (A szerző egyébként a jegyekről nem ad véleményt; a kések jegyeinél pedig bizonytalan. Uo. 38.) – Schütte, S. előadása a göttingeni faanyagról csak kivonatban jelent meg. Megállapítása, hogy különböző tárgytípusokon is előfordulnak egyező jegyek, megerősíti a tulajdonjegy-meghatározást. ZAM 8 (1980) 243. – A délnémet fatárgyakról összefoglalóan, a vélemények felsorakoztatásával: Scholkmann, B., Mittelalterliches Holzgerät aus Südwestdeutschland. zur Forschungsproblematik... ZAM 10 (1982) 101–131.

⁹ Holl 1966, Abb. 52: 10. – I. Melis, i. m. 203., 15. kép.

1. kép. Buda, Dísz tér 10., Fapalack tulajdonos- és hitelesítőjeggyel, 14. század

Abb. 1. Buda, Dísz tér 10., Brunnen. Holzflasche mit Eigentümer- und Eichmarke. 14. Jh.

nagyszámú (különféle rendeltetésű) felszerelése indokoltá tette, hogy külön vasképzőzt csináltasson javai jelzésére (egy utazó kereskedő állandóan magával vitt tárgyainál nagyobb szükség volt tulajdonosuk jelölésére). Arról nincs tudomásunk, hogy esztergályosok készítményeiket valahol is mesterjeggyel látták volna el; a mesterség szervezetségi foka sem indokolta ezt, a minőségi követelmények sem voltak magasfokúak. (Azokon a helyeken sem gyakori¹⁰ a beégetett jegy, ahol városi esztergályosok működése kimutatható, sőt több nagyvárosban eddig nem is fordult elő.)

A Dísz tér 10. kút fapalackján látható kétfajta beégetett jegyet annak idején mester- és hitelesítőjegynek határoztam meg.¹¹ Ma már úgy gondolom, a fordított szív formájú jegy is tulajdonosjegy, a második azonban továbbra is hitelesítőjegynek tartható formája alapján (1. kép). A feldolgozásban is felhívtam a figyelmet arra, hogy ez valójában egy pecsétkép után

¹⁰ Például Rostockban a közölt anyagban a beégetett és a bevésett jelek aránya 1 : 9. Budán a sokkal gyakoribb, ötféle beégetett jegy egy kivétellel mindig csak egy tárgyon szerepel.

¹¹ Holl 1966, 63–64.

¹² A kút a ház utcai homlokzata előtt, a fal mellett volt. Törmelékes betöltésének csak egy részét lehetett kibontani (2 zacskó

készített leegyszerűsített jel. (Valamilyen káptalan vagy kolostor pecsétjére gondoltam.) Újabban inkább városi pecsét sematizált rajzát látom ebben, esetleg Visegrád városa jöhet számításba. 1381-ben használt pecsétképén két torony között sátor tetős épület látható. A közvetlenül fölötté elhelyezett kereszt ugyan a feliratmezőhöz tartozik, de a bélyegzővasat készítő kovácmester ezt félreértve a sematizált rajzba is átvethette (5. és 6. kép).

A fapalackon látható hitelesítőjegy kérdése egy másik budai leletegyüttes alapján tovább vizsgálható, ez megerősíti azt az elképzelést, hogy városi hitelesítőjegyek nagyon ritka fennmaradt példái ezek (bár annak idején nagyon mindennapos alkalmazásban álltak).

A Buda, Úri u. 36. kút leletei

Az 1955 szeptemberében került elő egy további sziklába vágott kút, amelynek azonban csak nagyon csekély mennyiségű leletanyagát tudta Gerő Gy. régész megmenteni.¹²

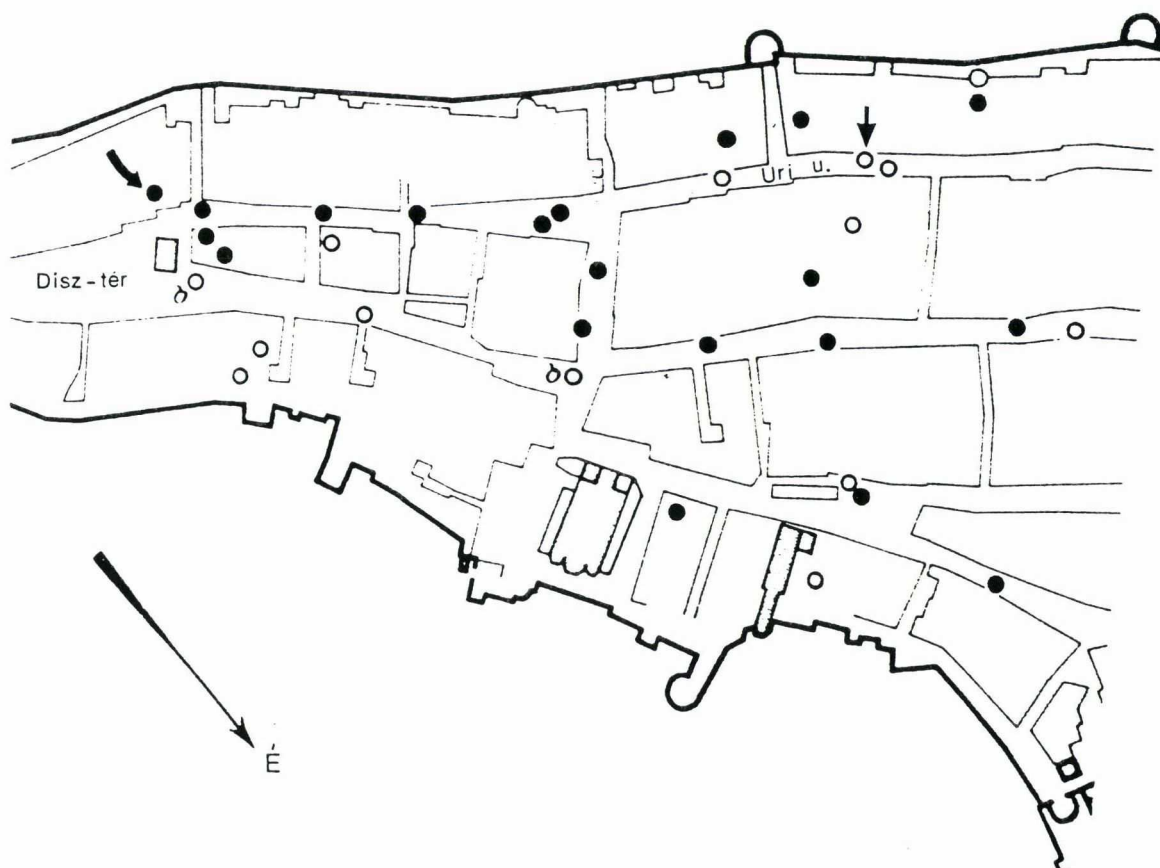
A betöltés kerámialeleteinek legkorábbi darabjai még a 13. század végére tehetőek (3. kép 1–2), zömmel már a 14. századra jellemzőek (3. kép 3, 5, 10–11); egy részükhöz hasonló fazékprofilok a budai palota 1390–1440 közöttre keltezett rétegében fordultak elő (3. kép 6, 8, 9), illetve a 15. század közepe körüli évtizedekben készülhettek (3. kép 12–13).¹³ Néhány ausztriai redukált égetésű fazék is a 13. század vége–14. századi peremkiképzést mutatja (3. kép 16–18), a két harang alakú fedő is ilyen hatást mutat. (Csak két fazéktöredék volt, amelyek nem tartoznak ebbe az időszakba, jóval későbbiek, a földmunkák során megzavart felső réteghez tartozhattak.) Az ugyanitt előkerült csekély számú, de jellegzetes középkori üvegyanyag is a kerámiával egyező korú, nincs köztük későbbi készítmény.¹⁴

A betöltésből hat darab kisebb fatöredék került elő: egy megvastagított peremű, öblös oldalú nagy csésze két töredéke (4. kép 1) és egy nagy lapos fatál fenékdarabja (4. kép 2), egy másik tál fenekének töredékén beégetett jegy kis részlete látható (4. kép 3); ezek mind szépen esztergályozott darabok. Egy további, azóta erősen repedezett töredék egy fapalack vállrésze volt, kívül beégetett jegye nyomait még közvetlenül előkerülése után tudtuk lerajzolni (4. kép 4). Egy lapos fenékdarab valószínűleg egy nagyobb, don-

cserép, 1–1 kis doboz üveg és fa). A már a középkorban betöltött kuttak közé tartozik. – A fák jegyzékét rögtön leírtam.

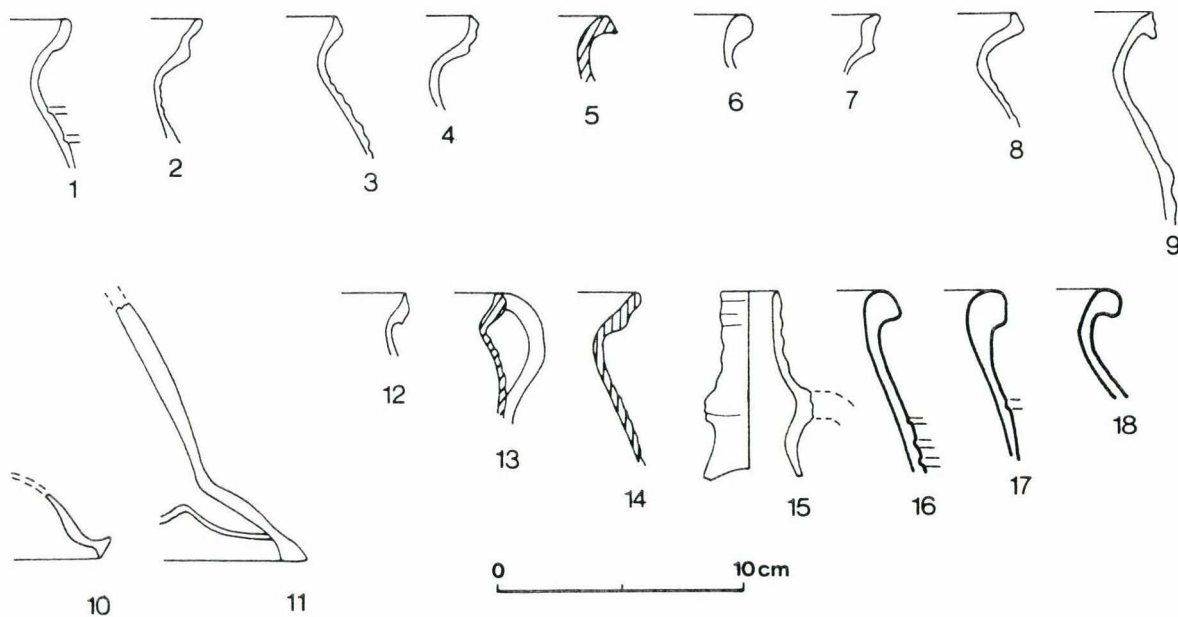
¹³ Holl I., Középkori cserépedények a budai várpalotából. BpR 20 (1963) 72–73., 77. kép.

¹⁴ Feldolgozásukat H. Gyürky K. készíti. Meghatározása szerint a 14. század és a 15. század első felének jellegzetes velencei üvegei.

2. kép. Buda. A középkori város középső szakasza a kutakkal. (• : vizes kút, o: betöltött kút)

Abb. 2. Buda. Der mittlere Abschnitt der mittelalterlichen Stadt mit den Brunnen. (• : Wasserbrunnen, o: zugeschütteter Brunnen)

3. kép. Buda, Uri u. 36. kút. Kerámia leletek. 13–15. század közepe

Abb. 3. Buda, Uri u. 36. Brunnen. Keramikfunde, 13. – Mitte 15. Jh.

gás oldalú csészéhez tartozott (erre utalt a többtől eltérő, szálkásabb faanyaga is, 4. kép 5), de mérete alapján egy kisebb sajtár is lehetett. – A faedények közül formailag csak a vastag peremű nagy csésze (mély tál) jellegéből következtethetünk korára: ilyen meredek oldalú facsészék Würzburg egyik kútjából a 13. századra keltezve ismertek;¹⁵ a budai első kútból hasonló, de ferdébb oldalú példány peremtörédeke került elő.¹⁶ A 13–14. századra keltezése annyiban bizonytalan, hogy egy eddig nagyon ritkán előforduló típushoz tartozik. A bélyeges palacktörödek, amennyiben a Dísz téri példányhoz volt hasonló, úgy a 14. század második felére keltezhető, de kerámialeleteinek alapján a 15. század első fele is számba jöhet.

A palack vállán elhelyezett beégetett jegy jellegét tekintve nagyon hasonlít Dísz téri párjához, hasonló felfogású stilizálás eredménye. Itt azonban a kiinduló, alapul vett kép háromtornyos, pártázatos: úgy véljük, *Buda városi pecsétjének képére* utal. (5–6. kép). A város pecsétjein, úgy a 13. századin, mint a szematikus rajzú 15. századi kispecséten, a három pártázatos torony az uralkodó elem, amit a kovácsmester korlátozott lehetőségeivel követni akart. A városi pecsétkép utánzása különféle anyagú (fém-, fa-) tárgyak jelzésére csak egy esetben indokolt: ha hitelesítő céllal történt (5. kép 3).

A városi hitelesítőjegy

A városok hitelesítőjegyét többféle célból alkalmazták: egyes kézműipari készítenyeknél (ötvösök, rézművesek, óntöntők, késesek stb.) a minőség, a felhasznált anyag és kivitelezés előírt módjának betartását hitelesítette. A másik területe a rendeletileg elfogadott helyi mérték (ürmérték, hosszmérték, súly) hitelesítése (ném. Eichmarke). Esetünkben csak ez utóbbról lehet szó.

A hazai, aránylag nem gyakori, mértékekről szóló írásos forrásanyagban is találkozunk a városi hiteles mértékek betartásának előírásával és ezzel kapcsolatban a *városi jegy* alkalmazásával. A Budai Jogkönyv 15. század eleji artikulusaiban kétszer említik: 134. (a vászonárosokról) „...dy süllen mit kainer vngemerkten ellen nicht messen, sy sey dan gezei-

chent auf paiden orten mit der stat margk...” (hitelesítés nélküli röffel – mérőléccel – ne mérjenek, csak a mindkét végén a város jegyével megjelölttel). 149. artikus (gabonakímérők): „...Sy süllen auch kainerlay getrayt messen mit vngemerkten massen, do der stat gemergkt nit an geprenndt ist...” (Semmiféle gabonát ne mérjenek ki hitelesítés nélküli mértékkel, amelyen nincs a város jegye ráégetve.)¹⁷

A szepesi jogkönyv a kocsmárosok-borkímérők tevékenységéről szólva elrendeli, hogy akik kisebb mértéket („czu kleyne mosz”) használnak, bírságot fizessenek.¹⁸ Sopronban a városi közgyűlés 1523-ban javasolja: a mészárosok súlyát és a bormértéket hitelesítsék („...das fleischgewicht vnd weinmaß verzi-menten solle”). 1524-ben már kimondja: bírók hitelesítsenek mindenkinél, aki ürmértékkel, hosszmértékkel és súllyal dolgozik (a hitelesítők a „látó urak: beschawherren” a tanácsból).¹⁹

Pozsony város 16. sz.-i jogkönyvében olvasható, hogy az esküdt vásárbíró kötelessége a piaci árusok ür-, hossz- és súlymértékeinek ellenőrzése; ezek a város jegyével (tehát hitelesítésével) ellátva használhatók csak. Részletesen felsorolják azokat az árufajtákat, amelyeket *ürmértékkel* mérnek (gabonafélék, darák, tej stb.); és jellemző adat, hogy ezeknél a *ráégetett városjegyet* teszi kötelezővé.²⁰ Itt tehát nyilvánvaló, hogy *fából készült mérőedények* (valószínűleg többféle alakban: fapoharak, mericék, dongás sajtárok) szerepeltek hitelesített ürmértékeként (a bor azért nem szerepel a felsorolásban, mert nem piaci áru). – Bécs város számadáskönyve 1556–57-ből hatféle zab- és négyféle gabonamérő újrahitelesítése alkalmából megjegyzi: „...az évszámmal és a kisjeggyel legyen a fenék belsejére égetve...”²¹

A borkimérés

Korábbi tanulmányunkban²² részletesen írtunk a középkori magyar városokban általános italmérési jogról és szokásokról, különösen kiemelve a bormérő polgárság házában történő kocsmáltatási, kimérési gyakorlatát – és ennek helyét: az ülfőlkés kapualjakat. Ha figyelembe vesszük, mennyire szem előtt tartották mindenütt az „igaz mértékek” haszná-

¹⁵ Kunkel, O., Ein mittelalterlicher Brunnenschacht zwischen Dom und Neumünster in Würzburg. Mainfränkisches Jahrbuch f. Geschichte u. Kunst. 5 (1953) Tf. 21 b. 15–21 cm átmérővel.

¹⁶ Holl 1966, Abb. 59 : 6.

¹⁷ Mollay K., Das Ofner Sadtrecht. (Bp. 1959) 108, 112.

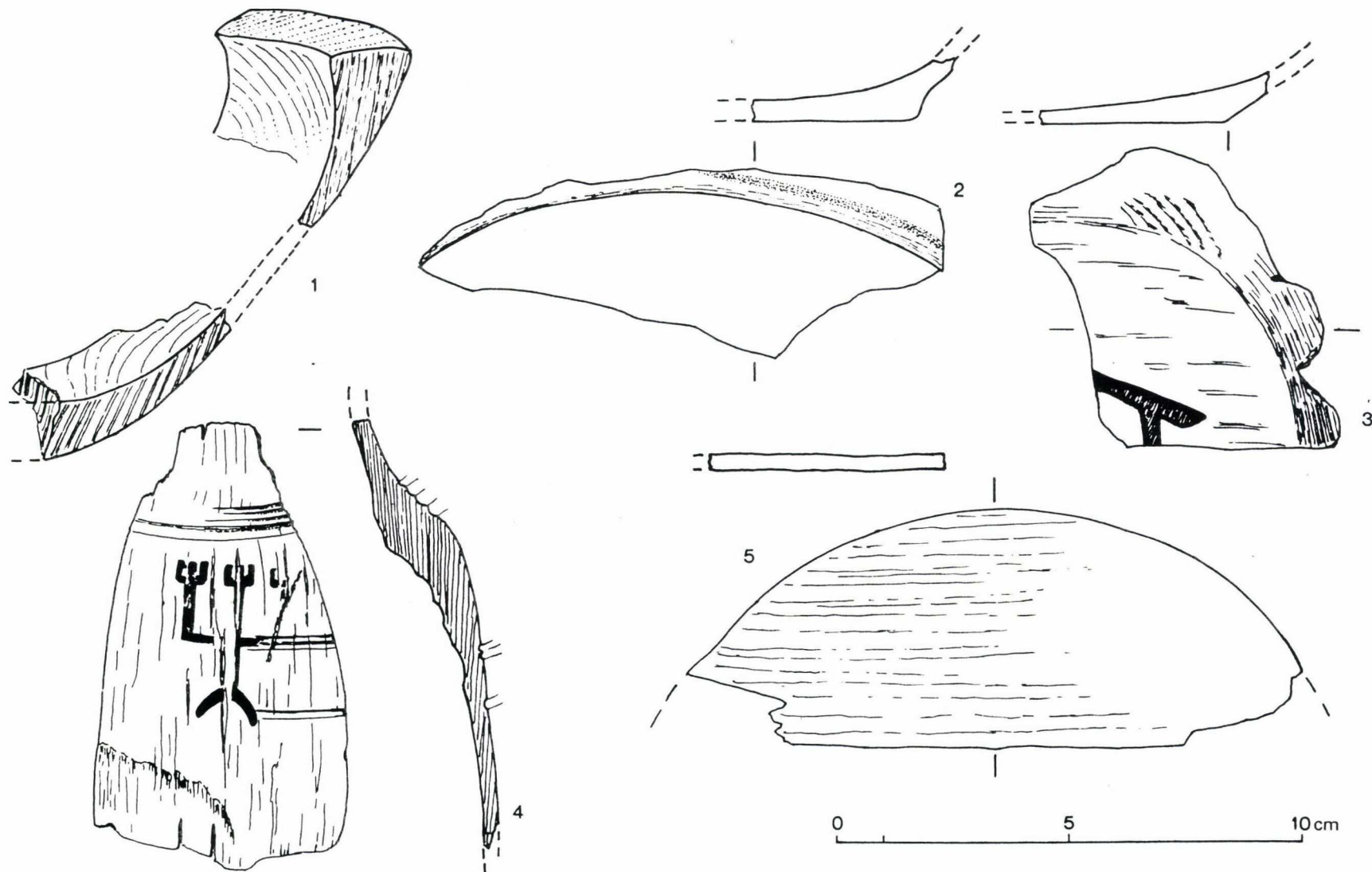
¹⁸ Demkó K., Lőcse története. (Lőcse 1897) 74–75. „weyn schenke”; borkímérő. A Szepesszombati kézirat a 15. század elejéről való, a lőcsei a 16. század közepéről, de az 1370. évi szöveg alapján készült.

¹⁹ Házi J., Sopron sz. kir. város története. II/2. k. (Sopron 1931) 192., 195., 207. – A közgyűlési határozatok természetesen nem valamilyen új szabályozást jelentettek, hanem az évszázados közismert rendelkezések betartásának elhanyagolására hívják fel a figyelmet.

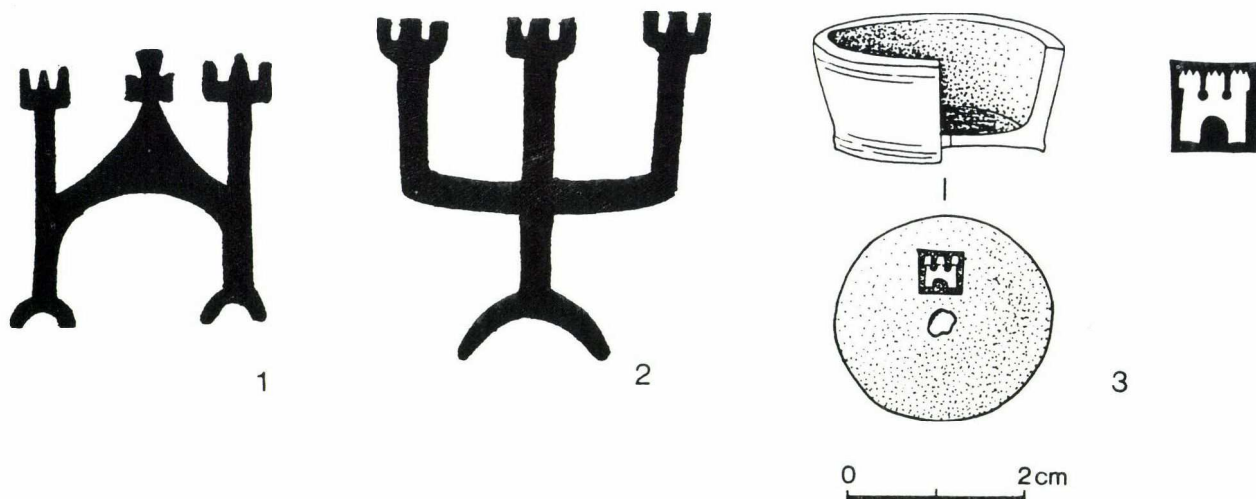
²⁰ Ortvay, 15, 2. jegyzet: „...das alle mass zu trayd, Es sei waytz, habern, gerstn, arbes, Hanif, gerstprein, hirsprein, gris oder milch, alles prent sulln sein mit der Statt marich es sei klain oder gros... Elln vnd gewicht sulln auch das Stat marich habn.”

²¹ Ortvay, 461.2. jegyzet.

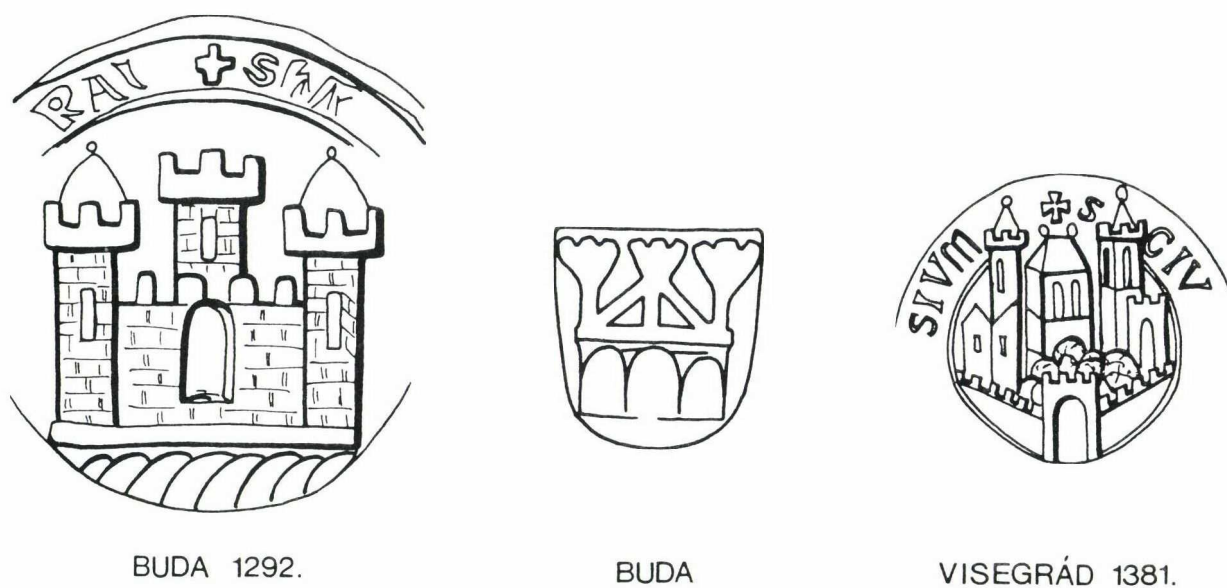
²² Holl 1989, 56–64.

4. kép. Buda, Úri u. 36., kút. Faleletek, 14–15. század
 Abb. 4. Buda, Úri u. 36. Brunnen. Holzfunde, 14–15. Jh.

5. kép. 1–2, Városi hitelesítő bélyegek a Dísz téri és az Űri utcai kút palackjairól 3. Bronzsúly (1 uncia) Buda hitelesítő jegyével, 15. század, Buda, Domonkos-kolostor (Gyürky K. után)
 Abb. 5. 1–2, Städtische Eichmarken von den aus den Brunnen Dísz tér und Űri utca stammenden Flaschen; 3. Bronzgewicht (1 Unze) mit der Eichmarke von Buda, 15. Jh. Buda, Dominikanerkloster (nach K. Gyürky)

6. kép. Buda és Visegrád városi pecsétjei. (Sematikus rajz)
 Abb. 6. Die Stadtsiegel von Buda und Visegrád. (Schematische Zeichnung)

latát, úgy nyilvánvalók, hogy a házi borkimérés esetében is szükség volt hitelesített űrmértékekre.

Ismét csak a legjobban használható pozsonyi forrásokra hivatkozhatunk e tekintetben is. A városi céhszabályok között az 1497. évi bormérési szabályzat a borkimérők (*leitgeben*) jogait és kötelességeit felsorolva felelőssé teszi ezeket a borkimérésnél használt űrmértékekért: minden kimérőnek legyen igaz városi mértéke, amelyet egy városbíró hitelesít, amelyen a városjegy rá lesz égetve. Legyen bár „angser”, pint, félpint (itce) vagy messzely; és min egyik az ő mértéke szerint legyen hitelesítve.²³ A hamis mérték vagy a hitelesítés nélküli űrmérték használata büntetendő, legyen bár borgazda (a bor tulajdonosa: „Weinher”) asszony vagy borkimérő. – Az utóbbi mondat utal a háznál történő kimérés többféle lehetőségére: végezhetette maga a tulajdonos(-nő) vagy, mint szokás volt, az e célra felfogadott borkimérő. Számunkra a legérdekesebb azonban az, hogy a *ráégetett városjeggyel ellátott* faedények négyféle, különböző űrmértékű fajtáját sorolja fel.²⁴ – A Budai Jogkönyv szűkszavú rendelkezése csak annyit mond, hogy borkimérőknek legyen mindenféle edényük, vasból, fából, cserépből és üvegből;²⁵ ez nyilvánvalóan a teljes felszerelésre vonatkozik, a vendégek számára biztosított kancsókat, poharakat is beleértve.

Sopronban az 1455. évi tanácsi határozatok a borkiméréssel kapcsolatban kikötik, hogy igaz mértékkel mérjenek, hamis vagy kicsi mérték esetében a bort elveszik; „...*Minden mértéken a város jegye legyen ráégetve...*”²⁶

Láthattuk, hogy Pozsony és Sopron esetében bizonyítható: fából készült hitelesített, különféle űrmértékű edényeket használtak a 15. század folyamán a házi városi borkiméréseknél. Ezek anyaguknál fogva olcsók, mindenki számára könnyen beszerezhetőek, pótolhatóak voltak. Igénytelen kivitelük miatt nem sok idő múltán szemétre kerültek; hagyatéki leltárak részben ezért sem őrizték meg emléküket, különben is a pince vagy a konyha felszerelésének sorába tartoztak, s így külön felsorolásukra sem volt szükség. – A budai két fapalack (Dísz tér 10.; Úri u. 36. töredéke) véleményem szerint ilyen, a *házi borkimérésnél hiteles mértékként használt* (beégetett városjeggyel hitelesített) edény volt, valószínűleg a 14.

században használt budai icce megfelelője. (A Dísz téri palack űrtartalma a nyak tetejéig 750 ml, a szájaig kb. 800 ml; utóbbi adat pontosan a vetemedés-száradás miatt nem mérhető).

Sajnos a középkori magyarországi űrmértékek kérdése nagyon bonyolult, nem csak a városonként-vidékenként változó mértékek miatt, de főleg azért, mert alig van olyan támpont, amelynek alapján a modern tizedes rendszerrel bevezetett literhez biztosan átszámíthatóak lennének. Kiindulópontként csak az 1551-ből és 1715-ből fennmaradt pozsonyi városi űrmértékek használhatók fel, valamint a bécsi akó 16. században ismert nagysága, illetve más, egymáshoz viszonyított mértékek. Sajnos az űrmértékek nagysága – azonos elnevezés mellett – a középkorban és később is állandóan módosult. A legújabb részletes feldolgozás szerint az icce (justa, media, Halbe) Budán a 17. század elejéig = 0,839 l; Pozsonyban régebben 0,671 l; 1592-től pedig a budaihoz igazították; Sopronban 0,629 l volt.²⁷ A 14. századra vonatkoztatható adat azonban nincsen.

Másféle, űrmérték szerint készített edények

A középkori háztartásban használt asztali ón-kannák, korsók, palackok számbavételénél, hagyatéki felsorolásánál gyakorta találkozunk olyan megnevezésükkel, ami nagyságbeli különbségükre, jellemzőjükre vonatkozik. Pontosabb meghatározás esetén a helyi űrmérték szerint elnevezésüket használták. Ez arra utal, hogy folyadéktartó ónedények rendszerint úgy készültek, hogy űrtartalmuk kövesse a helyi rendszert, még akkor is, ha nem az igazi hitelesített mérőedényként készültek. Soproni polgárok hagyatékaiban, végrendeleteiben többször találkozunk ilyen megjelöléssel. 1487-ben Amandel Farkas pap javai közt: „...1 pintchandel, 1 halbchandel, 1 seyttel-chandel...” szerepel;²⁸ tehát 1 pint, 1/2 pint (=magyar icce) és seitel (= magyar messzely) űrtartalmú kannák. 1489-ben Hauser Lőrinc pap végrendeletében is ilyen, űrtartalmukkal megnevezett kannákat sorolt fel; a következő (ritkábban szereplő) palacknál már nem utal nagyságára.²⁹ 1500-ban Mautter Miklós pap hagyatékában az óntálak után 3 nagy kanna követke-

²³ Király J., Pozsony város joga a középkorban. (Bp. 1894) 436. „...Das ain yeder letgeb hab die Recht Statmass, die gehaymbt wirdt bey ainem Statrichtr – dorauf dan daselbest das statmarck aufgeprent wirdt. Es sey angser, bint, halbe oder seidl; und ain ydes nach seinem mass gehayntt werdt.” *Ortvay*, 380.1 jegyz.

²⁴ Az „angser, bint, halbe, seidl” *Király*, i. m. 214. szerint: fél-messzely, pint, félpint és messzely megfelelője az űrmértékek között. – Az elsőnek felsorolt „angser”: Angster szők nyakú palackot jelent, *Ortvay* szerint „korsó” félmesszelyt tartalmazott; a félpint az icce megfelelője. *Ortvay*, 455–456.

²⁵ *Mollay*, i. m. 123. – A szöveg, mint más esetekben is, csak kivonata valamilyen részletes kéziratnak.

²⁶ *Házi* i. m. II/2. k. 177. „...Item die letgeben vnd ain yeder, der do wein schenkt... Es sol auch ain yede maß mit der stat zaichen anprennt sein bey der pen LXXII den.”

²⁷ *Bogdán* 187–194., 204–206., 209. Részletes adatokkal cáfolja Lederer E. ismert és általánosan használt feldolgozását, rámutatva tévedéseire.

²⁸ *Házi*, i. m. II/1. k. 222. (Bár a kannák felsorolásánál gyakorta hiányzik az ónanyagra utalás, a megelőző vagy következő tárgyak, rendszerint tálak esetében ez megtörténik.)

²⁹ „ain chandl zw einer pint, ain halbchandel, zway seyttel-chandel, ein flaschen...” *Házi*, i. m. II/1. k. 229.

zik, megjegyezve, hogy közülük egy darab „3-feles”, azaz egy 1/2 pintes, kettő pedig 1 pintes; ezenkívül két „halb” és egy „seittel”-kanna. A folytatásban már valódi hitelesített ónedények következnek (ilyeneket máskor nem is jegyezték fel): „Item halb vnd seitten masskchandel. Item ayn zinane halb-flaschen.”³⁰ Az adat azért is fontos, mert ebből következtethetünk arra, hogy a ritkábban szereplő ónpalackok egy része szintén ekkora, azaz 1 iccés volt, míg egy 1527. évi felsorolásban egy kispalack feleannyi, azaz 1 messzelyes.³¹ Mindent összevetve Sopronban az ónkannák a pintet egységnek véve 1 1/2–1–1/2–1/4-es, a palackok 1/2 – 1/4-es nagyságot követtek.

Kolozsvár egykori Szt. Péter-templomából két 1537 évszámú ónkannát jegyezték fel az inventáriumban „...egy-egy ejtelesek” megjelöléssel,³² ami a pint jellegzetes erdélyi mértéke, magyar elnevezése (a szebeni szász „Achtel”-nyolcrészes alapján).

Pozsony város 1485-ben a királynő (Beatrix, aki az újonnan elfoglalt Bécsújhelyen időzött) számára kóstolóba bort küldött ajándékba a város pincéjéből; ehhez a városi ónöntőmestertől vásároltak hat db egypintes palackot és egy ezeket tartó palacktokot,³³ régi magyar néven pincetokot. Hogyan képzeljük el ilyenféle ónedénytartókat? Megtudhatjuk a régi erdélyi leltárakból. A pincetokokban úgy tűnik, mindig 6 palack volt elhelyezve, bár ezek mérete változhatott (itt a pozsonyiakkal egyező, illetve nagyobb is: 1 ejtel – másfél ejtel). A pincetok jellegzetes utazásra alkalmas faláda, nyitható fedéllel és füllel.³⁴ A benne elhelyezett palackok szerintem ahhoz az ónedény-típushoz tartoztak, amelyek lapos hasáb formájúak (tehát a négy oldaluk sima lap), felül csavaros fedővel záródó szájuk van; így kiválóan alkalmasak egymás

mellé sorakoztatva az utazásra. A leírások szerint ezek is megadott mérték szerint készültek.

Mai űrmértékkel mérve egy kassai 1672. évszámú hengeres testű ónkanna (a pereméig) 1,4 l nagyságú, egy soproni 18. századi kispalack pedig 0,4 l űrtartalmú.³⁵ Ezek nagyjából a pint, illetve a messzely mértékét követik.³⁶

A 17. században Rozsnyón megtelepedett kanna-öntő mestertől a kassai céh mesterremekül „itcés kannát” írt elő, de az űrmérték szerinti edények készítése az itteni fazekascéh 1574-ben újra kiadott szabályzatában is megtalálható. A mesterré avatandó kötelessége „...fazekat, mely három arasznyi és négy ujjnyira magos legyen... Negyedik darabbul penig egy Igaz Mészelt, mely se nagyobb se kisebb ne legyen, csinályon.”³⁷ – Természetesen a fazekaskészítmények sohasem voltak hiteles űrmértékek, mégis a jelentősebb városi (vagy nagy piackörzetű, fontos vidéki fazekasközpontok) esetében szokás lehetett, hogy egyes edényfajtáknál azok mérete (és evvel űrmértéke) többé-kevésbé szabályozott volt. A készítés technológiája (az agyagok különböző zsugorodása) előre pontosan nem kiszámítható eredményt adott, mégis egy nagyjából elfogadott méret, helyi űrmérték megközelítése kívánatos lehetett.

P. Stieber mutatott rá, hogy több németországi 14–16. századi fazekas-szabályzat tartalmazott olyan rendelkezéseket, amelyek a méret szabályozottságát megkövetelték, s a céh ezt időnként ellenőrizte. Így Nürnberg városi könyvében egy 1314-ben feljegyzett szabályzat szerint borosfazekaknak bizonyos megadott magassága volt – s mivel itt nyilvánvalóan a kocsmákban használt fazekakról esik szó, ez az űrmérték betartását jelentette.³⁸ A bajor Degendorf fazekasainak szabályzata is megemlíti 1465-ben a „...jó

³⁰ Házi, i. m. II/1. k. 266.

³¹ Házi, i. m. II/2. k. 19: „I seitt-fläschl.” – Szende K., A soproni polgárság anyagi kultúrája. Aetas 1990. 3. sz. (Szeged) 85. szerint a palack ritka említését magyarázza, hogy a borospince tartozékai közé számított, egy tételben is továbbörökíthették. – Ez viszont megintcsak arra mutat, hogy a borkimérésnél használt mérték volt ez időben a tehetősebb házaknál.

³² Holl, I., Zinn im spätmittelalterlichen Ungarn. ActaAH 39 (1987) 322–323. Abb. 12. – Az 1644. évi kolozsvári leltárban még: „Egy hat ejteles, lábós ón kanna... Egy korsó formára való négy ejteles ón kanna.” 1701-ben: „Egy sima csatornás, három messzelyes kanna, ón.” Kelemen L., Művészettörténeti tanulmányok. (Bukarest 1984) 269., 272. (Az első két adat a hatalmas méretű céhkannák megfelelője!)

³³ Orrvay, II/2. k. 375, 1. j. „...12 halb wein... Und zw denselben wein... hab ich khawfft etlich flaschen, mit sambt ainen futteral, um 2 Sch. von den Jörg Zinngiesser, und in futteral darin sein gewesen 6 Zinnein flassen.” – A különféle helyi mértékek szerint készített edényekről: Nadolski, D., Altes Gebrauchs-Zinn. (Leipzig 1983) 209–228.

³⁴ 1681: Nagysajó, Apafi udvarház leltára. „...Egy ónpalackos pincetok, hat ónpalack benne nr. 6; egyik-egyik circiter másfél ejtelesek. Kívül vasas ez a láda és tollas kulcsocskával nyíló záracsájá

vagyon. A két végső oldalán két vasfogantyúja... – Egy pincetok, három ejteles palackok vadnak benne nr. 3. hárma azon ejteles palackoknak nem tudatik, hol van. Födele s dereka ennek az pincetoknak veresen festett...” B. Nagy M., Várak, kastélyok, udvarházak. (Bukarest 1973) 192. L. még uo. 142. – Az említett ónpalackok típusához: Weiner P., Őnművészet. (Bp. 1971) 22. kép. 17. és 18. századból (de tévesen vizespalack meghatározása).

³⁵ Magányújtemény. A kispalack városjegye még nincs biztosan meghatározva, talán lehet Pozsony is.

³⁶ A kassai pint Bogdán i. m. 249. szerint 1,67 l; inkább az erdélyi 1,37 literes, illetve bécsi (1569–1871: 1,41 l) pinthez közelít. A soproni messzely (az iccéből visszaszámolva, uo. 209.) a 18. században 0,315 l volt; palackunk inkább egyezik a budai és pozsonyi messzellyel: 0,419 l, illetve az 1556 előtti érvényes bécsi pint alapján számítható messzellyel: 0,414 l! (uo. 241.)

³⁷ Rozsnyó is a kassai ónöntő céhhez tartozott. Kemény L., Műtörténeti adatok... ArchÉrt U. F. 35 (1915) 148. – Mihalik J., Múzeumi és Könyvtári Értesítő 1908, 152. és Divald K., Régi magyar fazekasmunkák. In: A magyar keramika története. Szerk. Siklóssy L. (Bp. 1917) 11–12.

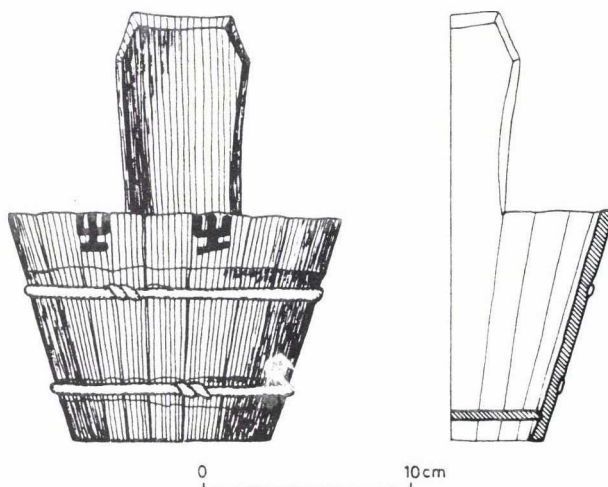
³⁸ Stieber, P., Die Kröninger Hafner-Ordnung von 1428. Schriften des Deutschen Hafner-Archivs, H. 8. (München 1972) 25.

munka és igaz mérték” ellenőrzését két látómester kijelölésével; hasonlóképp értelmezhető az 1509-es regensburgi szabályzat is.³⁹ A bajorországi Kröningvidék fazekascéh-szabályzata 1420-ban a „...régí szokás szerinti alak és forma betartását” követeli meg, megszegését pénzbírsággal sújtja; egy másik pontjában a mesterek között havonként körülvitt fazék-mértékről („das maß das zw den Höfen gehört... vmbtrag...”) szól, hogy így minden mester számára adott legyen az igaz mérték („treulich massen”).⁴⁰

A morva 15. századi kőcseréppoharak (azaz az a asztali használatban boros-söröspoharak) mértékét vizsgálva D. Drobná megállapítja, hogy ezek az ottani *messzely* (zejdlík: Seitel, 0,48 l) űrmértékéhez (illetve ennek negyedes arányaihoz: 1/4–1/2–3/4–1) igazítva készültek⁴¹ (l. még: Függelék), természetesen kisebb eltérésekkel.

Magam a késő középkori budai-, illetve Buda-környéki fazekasság termékeit vizsgálva eddig úgy tapasztaltam, még leginkább a 14. századi fehér cseréppoharak esetében feltételezhetjük, hogy a korabeli budai *icce* mértékét megközelítő, bár erősen ingadozó méretben készültek (l. Függelék) – 0,7–0,8 l között. A Dísz tér 10. kútjának vörös festésű kis asztali kancsói a 13. század végén már ennél nagyobb ingadozást mutatnak (a peremig töltve 0,85–1,1 l nagysággal; l. Függelék). – A Budán a 15. század második felében kedvelt vörös cserépszerlegek mérete sem állandó, úgy tűnik, az 1 budai *messzely*, illetve a 3/4 *icce* (= 3 römpöly) mértékét próbálták betartani. Az ugyanekkor használt, belül mázas asztali kancsók közül az egyik viszont a budai pint nagyságához közelít. (l. Függelék) – Valószínűnek tartjuk, hogy a soproni vörös cseréppoharak, melyek a 15. század második felében és a 16. században nagyon kedveltek voltak,⁴² ugyancsak a helyi mértékek megközelítő nagyságát jelentették.

Adataink a hiteles űrmértékként használt különféle faedényekről ismét alátámasztják, hogy a középkori életben (a fejlett kézművességgel rendelkező városokban is) a fából készített edényfélések jelen-

7. kép. Magdeburg, Szt. Anna Kórház. Fa merítőedény. (Nickel után)

Abb. 7. Magdeburg, St. Annen Hospital. Wasserschöpfer aus Holz. (Nach Nickel)

tős szerepet kaptak. (Talán kimondhatjuk, hogy a fém-, ón-, rézedények mint hitelesített űrmértékek csak lassan vették át ezt a szerepkört a gazdag háztartásokban.) Lehetségesnek tartjuk, hogy egy, a magdeburgi Szt. Anna Kórház leletei között⁴³ szereplő, kis fadongákból készített merítőedény is mértékül szolgálhatott – bár az is lehet, hogy a pereme alatt *kétszer beégetett jegy* nem ilyen célzatú városi jel, hanem a városi kórházi tulajdonra utal (7. kép). Utóbbinak azonban ellentmond, hogy ez esetben az itteni fatárgyakon (és a hasonló, de valamivel kisebb, fül nélküli csészék sorozatán) ez a jegy gyakran kellene hogy szerepeljen.

A budai házaknál a 14. században hitelesített fa-palackokat használtak a borkiméréshez. Bár a palackfélések az eddigi középkori faedények között ritkák, egykori általános használatuk bizonyítható. Bécsben az esztergályosok 1451. évi rendtartása sorolja fel a remekbe készítendő tárgyakat, köztük a „negyedes” űrtartalmú szűk nyakú palackot („...ain angster zu aim virtail...”).⁴⁴ Ugyanekkor a kassai egyesített céh is előírja az esztergályos mester számára a „a jó ivókupa és egy palack” készítését.⁴⁵ A szűk-

³⁹ Uo. 26.

⁴⁰ Uo. 8–9, 21–24.

⁴¹ Drobná, D., Loštické poháry. Cesky Lid, 44 (1957) 98–107.

⁴² Holl I., Sopron középkori városfalai. III. ArchÉrt 98 (1971) 36, 16. kép. Eisenstadtból is: Felgenhauer, S., In: Burgenländische Heimatblätter 33 (1971) Tf. II. Sajnos a középkori soproni űrmértékek tényleges nagyságát nehéz meghatározni, Bogdán i. m. 209. szerint biztos adat csak 1798-ból van; a bécsi pint űrtartalma a 16. század végéig kisebbded négyeszer is változott! Bogdán, i. m. 135. – Mollay K., SSz (1990) 241., előbbtől eltérően a soproni pintet 1,81 l-nek tartja.

⁴³ Nickel, i. m. Abb. 14 d. (Wasserschöpfer) – Az egyszerű ivócsészékből itt 60 db került elő; pontos koruk a 13–17. századon be-

lül nem ismert. A jelről nem ír. – A jel formája szerintem városi pecsét jellegű.

⁴⁴ Ordnung Buch f. 142. – Geschichte der Stadt Wien. II/2. k. (Wien 1898) 689. – űrmértéke szerint negyed pint = 1 *messzely*

⁴⁵ Kassai esztergályos céh: 1459; a bővített német nyelvű artikulusaik: 1571: „Dresler, der Maister wil werden. Der sol kunnen machen ainenn gutten Schenckop vnd ainen Angster vnd ain verri-gen stücke.” Kemény L., Kassa középkori ipara és kereskedelme történetéhez. Tört. Tár 1889. 184. Faleletek közt palackot eddig csak Nagyszombatról közöltek: Mészáros, K., Polla, B., in: AH 8 (1983) 306. 10. kép..

nyakú palack már csak formája miatt is méltán szerepelhetett a kitűzött tárgyak között, melyek a mesteri tudást bizonyították. (Talán a pozsonyi borkimérő mértékek 1497. évi felsorolásában^{23–24} szereplő „angster” – amit egyébként az ismert űrmérték nevek közt hiába keresünk – éppen ezekre az akkor még közkeletű fapalackokra vonatkozik.)

A faedények bélyegzésére szolgáló *pecsétlővasról* két írásos adatot ismerünk. 1378-ban Selmecbánya városi számadáskönyvében szerepel, véleményem szerint edényekre-hordókra készítették: „...Item qui praeparavit ferrum ad signandum vasa 4 gross.”⁴⁶ Teleki Mihály uzdiszentpéteri udvarházának leltára szerint 1679-ben a belső gabonaszobában volt: „...Öreg bélyeg T. M. nevére való nro 1... Edényre való bélyegvas ugyanolyan betűkre nro 3.”⁴⁷ (Ekkor tehát már monogramos bélyegzőt használtak a faedényeken tulajdonosjelként.)

A középkori magyar űrmértékek elnevezése (akó, csöbör, dézsa, légely, hordó, vödör) több esetben fából készített edényre utal; ezek általában kádárkészítmények voltak. Mostani adataink szerint esztorgályozott palackok ugyancsak (talán fapoharak is) használatban álltak űrmértékként.⁴⁸

FÜGGELÉK

Fa, kerámia és ónedények űrmértéke

Fapalack. Lh.: Dísz tér 10. kút. (Holl 1966. Abb. 61.) A nyak tetejéig: 750 ml, a peremig 800 ml lehetett.

Cserépkancsó. Lh.: Dísz tér 10. kút. (Holl 1966. Abb. 6.) 13. század vége. A peremig: 1100 ml, a száj alatti festett pontsor közepéig: 850 ml.

Cseréppohár. Lh.: Dísz tér 10. kút. (H. Gyürky K. Acta AH 34, 1982. Abb. 11:5.) 1975. 104.2. ltsz. 14. század. A nyakig: 700 ml, a peremig 800 ml.

Cseréppohár. Lh.: Buda, Palota, NUKD. 1. r. (Holl 1963, 26. kép.) 61.44.1. ltsz. 14. század. Peremig: 700 ml.

Cseréppohár. Vörös cserép. Lh.: Buda, Palota, IX/1. gödör. (A típusra: Holl 1963, 43. kép.) 51.1438. ltsz. 15. század második fele. Peremig: 400 ml, kb. 1 budai messzely.

Cseréppohár. Vörös cserép. Lh. Buda, Palota, Téli kert 68. gödör. (Mint az előző típus.) 61.46.1. ltsz. 15. század második fele. Peremig: 600 ml.

Zöldmázas füles kupa, plasztikus számócadísszal. Lh.: Buda, Palota. (Holl 1963, 50. kép.) 15. század második fele. Nyakig: 200 ml, 1 budai römöl.

Cserépkancsó, belül sárga mázzal. Lh.: Buda, Palota. IX/1. gödör. (Holl 1963, 42. kép.) M 52.232. ltsz. 15. század második fele. Peremig: 1,6 liter, 1 budai pint.

Morvaországi kőcseréppohár. Lh.: Buda, Hattyú utca, gödör. (Holl I., Bp. R. 16, 1955. 27. kép.) Fül nélkül; m: 17 cm. 53.253. ltsz. Perem alattig: 500 ml, kb. 1 morva Seitel.

Morvaországi cseréppohár, sokfüles típus. Lh.: Buda, Palota. (Holl, Acta AH 42, 1990. Abb. 21. A legnagyobb példány.) 15. század második fele. A fülek tetejéig: 950 ml; kb. 2 morva Seitel.

Ónpalack. Soproni vagy pozsonyi városjeggyel. (Magángyűjtemény.) 18. század. Peremig: 400 ml, kb. 1 pozsonyi messzely.

Ónkanna, Kassa 1672. évszámmal. (Magángyűjtemény.) Peremig: 1,4 liter: nem a kassai pintnek, hanem az erdélyi űrmértéknek felel meg.

RÖVIDÍTÉSEK

Bogdán: Bogdán I., Magyarországi űr-, térfogat-, súly- és darabmértékek 1874-ig. (Budapest 1991)

Holl 1963: Holl I., Középkori cserépedények a budai várpalotából, BpR 20 (1963) 335–394.

Holl 1966: Holl I., Mittelalterliche Funde aus einem Brunnen von Buda. (Bp. 1966)

Holl 1989: Holl I., Középkori városi élet – városi építészet. ArchÉrt 114 (1989) 52–76.

Ortvay: Ortvay T., Pozsony város története. II/2. k. (Pozsony 1898)

Holl Imre

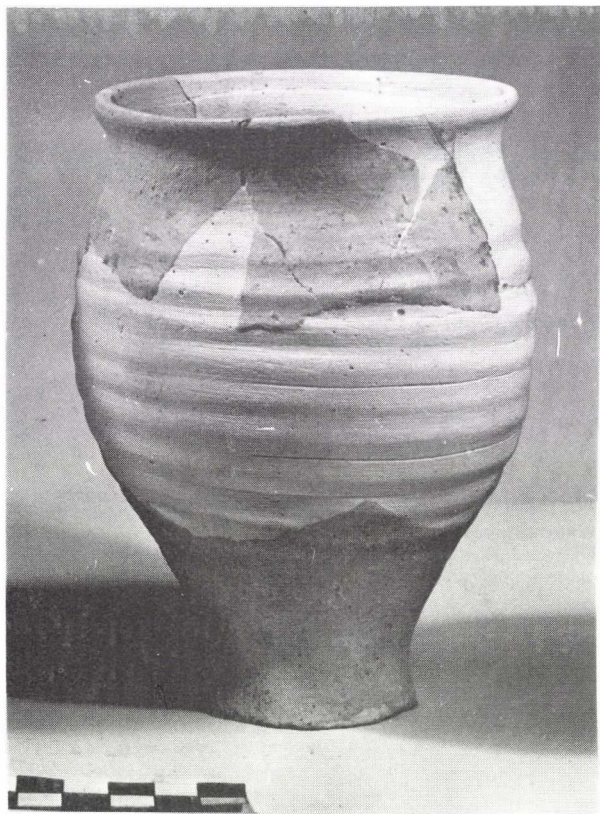
⁴⁶ *Fejérpataky L.*, Magyarországi városok régi számadáskönyvei. (Bp. 1885) 20. (Ezüst bélyegzőnek véli.) A városbíró elszámolása!

⁴⁷ *B. Nagy M.*, i. m. 163. Ezeken kívül még „juhra való bélyegzővas”.

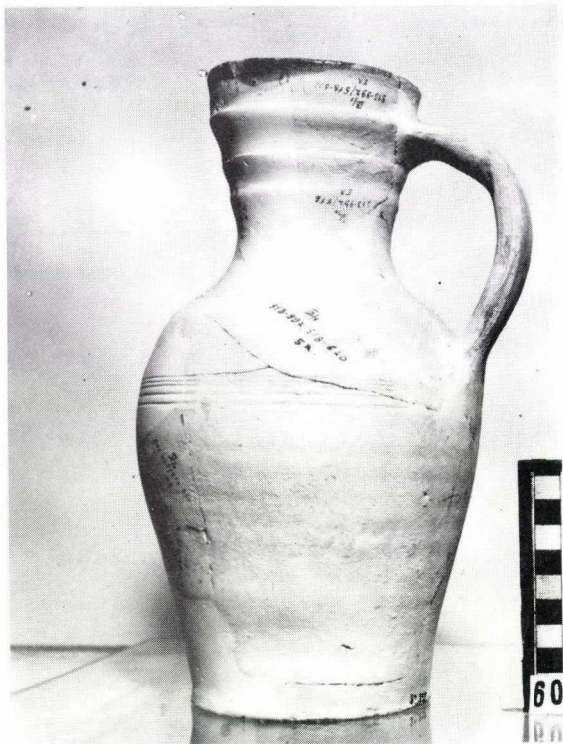
⁴⁸ Az „Angster” név önmagában nem utal anyagára (üvegre is ismert), de Pozsonyban kétségtelenül fapalackra értették; ugyanígy Kassán és Bécsben.

8. kép. Budai iccés fapalack, 14. század
Abb. 8. Holzflasche "Angster" (1 Ofner Halber), 14. Jh.

9. kép. Buda, palota. Iccés cseréppohár, 14. század második fele
Abb. 9. Buda, Palast. Tonbecher (1 Halber), zweite Hälfte
des 14. Jh.

10. kép. Buda, palota. Pintes cserépkorsó, 1460–80 körül
Abb. 10. Buda, Palast. Tonkrug (1 Pinte), um 1460–80

Mit den im geschnitzten-gedrechselten Holzgeschirr des Mittelalters eingravierten oder eingebrannten Marken befaßt sich die Forschung nur selten eingehender bzw. liefert dafür recht abweichende Interpretationen. Die eingeschnitzten Marken, mit denen Holzschüsseln im Frankreich des 11. Jh. versehen wurden, ähnelten den Bodenmarken der Töpfer,⁵ jene auf den Baseler Daubenschalen dem Herstellerzeichen;⁶ beim reichen Lübecker Material aus dem 14.–17. Jh. wurden die eingravierten, seltener eingebrannten Marken als Hausmarke definiert, ebenso wie in Freiburg.⁷ Für andere war die Bedeutung der Marken unbeständig: sie bezeichneten „den Besitzer oder den Hersteller“; dienten eventuell zur Abwendung von Übel.⁸

Meinerseits bin ich heute – nach Durchsicht von Material eines beträchtlichen Umfangs, das früher noch nicht vorlag – schon der Ansicht, daß die Marken der Holzgeräte beinahe in jedem Fall Besitzerzeichen sind, ob es sich nun um die einfacheren, eingeritzten, geometrischen Zeichen, die selteneren in Form von Buchstaben⁹ oder noch eher in Form der Hausmarken handelt. Auch die eingebrannten Marken müssen so interpretiert werden – ihre seltener Anwendung bedeutet nur, daß hier ein wohlhabenderer Bürger oder Kaufmann der Eigentümer ist, der über eine Vielzahl verschiedenen Holzgeschirrs verfügte. Nach meinem Dafürhalten sind auch die Zeichen auf den Holzgefäßen aus dem Brunnen von Buda, Dísz-Platz 10, dieselben (die Möglichkeit von Meisterzeichen, die verschiedentlich aufgeworfen wurde, schließe ich heute bereits aus^{1–2}). Im Falle der publizierten Holzflasche halte ich das zweite Zeichen auch heute für eine Eichmarke.¹¹ Früher nahm ich an, daß sie in Anlehnung an das Siegel irgendeines Kapitels, Klosters gefertigt wurde, jetzt neige ich eher dazu, sie als schematisiertes Zeichen eines Stadtsiegels zu betrachten (Abb. 5–6). Die Frage läßt sich aufgrund eines weiteren Fundkomplexes genauer untersuchen.

1955 kam im Zuge von Fundrettungen in der Burg von Buda, vor der Mauer des Hauses Üri u. 36 ein in der Felsen geschittener, zuugeschüttelter Brunnen zum Vorschein, aus dem nur eine geringe Menge Funde für das Burgmuseum geborgen werden konnte.¹² Sein Keramikmaterial überspannt einen Zeitraum von Ende des 13. Jh. bis Mitte des 15. Jh. (Abb. 3), auch das Glasmaterial ist die für das 14. und die erste Hälfte des 15. Jh. typische venezianische Ware.¹⁴ – Zu den wenigen Fragmenten von Holzgeräten (deren Zeichnung ich noch nach dem Auffinden anfertigen konnte) gehörten eine große, tiefe, bauchige Schale, zwei Schüsseln und das Bodenteil einer Daubenschale (am Boden einer der Schüsseln Detail einer eingebrannten Marke). Am wichtigsten für uns ist das kleine Fragment des Schulterteils einer Holzflasche, auf dem eine eingebrannte Marke zu sehen ist (Abb. 4,4). Diese Marke ähnelt in ihrer Art stark der Marke auf der Flasche, die am Dísz tér gefunden wurde; sie zeigt eine Stilsierung ähnlicher Auffassung. M. E. diente als Muster für das, was sie darstellen will, das Siegel der Stadt Buda (Abb. 6).

Das Stadtzeichen dürfte in zweierlei Form Anwendung gefunden haben: als Garantie für die Qualität, vorschriftsmäßige Materialzusammensetzung bestimmter Waren bzw. als Eichmarke für die per Verordnung anerkannten örtlichen Maße (Hohlmaß, Langenmaß, Gewicht). In unserem Fall diente sie letzterem Zwecke. – Im Schriftquellenmaterial zu den Maßen trifft man in zahlreichen ungarischen Städten des Mittelalters auf Bestimmungen: auf die Vorschrift der Einhaltung des geeichten Maßes („Recht Statmass“).^{17–20} Dabei kommt es häufig vor, daß die *eingebrannte Stadtmarke* erwähnt wird, hauptsächlich im Falle der Hohlmaße. („...do der stat gemergt nit an geprent ist.“ Ofner Stadtrecht.)

Bereits in einem früheren Beitrag haben wir über den in mittelalterlichen Städten allgemeinen, im Hause erfolgenden Weinausschank geschrieben, wo der im häuslichen Keller gelagerte Wein aus eigener Ernte vom Eigentümer selbst oder von einem angestellten *Weinschenk* („leitgeb“) verkauft wurde.²² Die Satzungen des Jahres 1497 faßten in Pozsony (Pressburg) die Pflichten des Weinschensks zusammen, die unter anderen vorschreiben: „*Das ain yder leitgeb hab die Recht Statmass, die gehaymbt wird bey ainem Statricht, darauf dan daselbest das statmarck aufgeprent wirdt.*“ (Es werden vier verschiedene Hohlmaße angegeben.)²³ In Sopron verpflichten die Bestimmungen des Jahres 1455 dazu, daß bei jedem Weinschank wahre Maße zu verwenden sind, auf denen das Stadtzeichen eingebrannt sein muß.²⁶ – Deshalb denken wir, daß es sich auch bei den Holzflaschen des 14. Jh. von Buda um solche in den Häusern gebräuchliche, geeichte Maße handelt; da sie billig waren, dürfte ihre Verwendung allgemein verbreitet gewesen sein. (Daneben wurden selbstverständlich auch Gefäße mit anderem Fassungsvermögen und anderer Form benutzt, doch waren auch diese zum Großteil aus Holz.^{23–24}) Daß sie in den Schriftquellen, Inventaren keine Erwähnung finden, läßt sich damit erklären, daß sie zur Ausstattung des Weinkellers gehörten und als solche nicht gesondert aufgeführt wurden.

Andere, nach Hohlmaßen gefertigte Gefäße

Angesehen von geeichten Gefäßen wurde ein Teil des in den mittelalterlichen Haushalten verwendeten Geschirrs (in erster Linie Tischgeschirr: Becher, Kannen) in unterschiedlicher Größe zwar, aber dennoch entsprechend den örtlichen Hohlmaßen (bzw. deren Einteilung) oder zumindest annähernd and diese gefertigt. Das hatte praktische Gründe. Vor allem trifft dies auf die Zinnkannen, Krüge und Flaschen zu. In Testamenten der Stadt Sopron findet man am Ende des 15. – Anfang des 16. Jh. derartige Bezeichnungen: demzufolge waren Zinnkannen von 1 1/2–1–1/2–1/4 Pinte sowie Flaschen von 1/2 und 1/4 Pinte Eigentum wohlhabenderer Bürger. (Die seltener Erwähnung der Flaschen könnte ebenfalls damit zusammenhängen, daß auch sie Zubehör des Weinkellers waren.)^{28–31} Im Siebenbürgen des 15.–16. Jh. benutzte man „ejteles“ Zinnkannen (das „Achtel“ der Siebenbürger Sachsen als hiesiges Hohlmaß).³²

Für Wein, den man Königin Beatrix als Kostprobe sandte, wurden 1485 in Preßburg 6 St. 1–Pinte–Flaschen mit dem dazu gehörigen Flaschenfutteral gekauft.³³ (Das „Futteral“ war eine typische, zum Reisen geeignete Holzkiste mit deckel und Henkel³⁴ sowie einem Fassungsvermögen für 6 Flaschen; diese hatten aber keinen runden Querschnitt, sondern waren länglich, flach, vierseitig und besaßen oben einen Schraubverschluss. Heute sind davon nur noch die Exemplare des 17.–18. Jh. bekannt, unter dem Namen „Schraubflasche“.)

Nur wenige Angaben besitzen wir zu den nach Hohlmaß gefertigten Keramikgefäßen. Obwohl ihre Technologie die Einhaltung der genaueren Maße erschwerte, waren die bedeutenderen Töpferzünfte dennoch bestrebt, sich bei ihren Gefäßen an die vorgeschriebenen Maße zu halten. Darauf deuten die Töpferordnung des 14.–16. Jh. in Deutschland hin: in Nürnberg wurden 1314 Weintöpfe nach vorgegebener Höhe gefertigt,³⁸ auch für die Töpfer von Degendorf und Kröning war die Herstellung von Töpfen nach Maß Vorschrift (1465, 1420).^{39–40} – Im Falle der mährischen Stezeugbecher (also Tischgeschirr für Wein und Bier) richtete man sich mehr oder weniger nach dem Hohlmaß des dortigen Seitel (im Verhältnis 1/4–1/2–3/4–1).⁴⁰

Unter den Erzeugnissen des spätmittelalterlichen Töpferhandwerks von Buda treffen wir, wie es scheint, im 14. Jh. auf weiße

Keramikbecher sehr unterschiedlicher Größe, deren Maß aber annähernd dem „*budai icce*“ (Halben) entsprach (Abb. 9). Die in der zweiten Hälfte des 15. Jh. verwendete, innen glasierte Tischkanne ähnelt in der Größe der Budaer Pinte (Abb. 10). (Leider machen es die sich nach Zeitalter und Stadt ständig verändernden Hohlmaße bzw. der Mangel an genauen Angaben sehr schwer, solche Schlüsse zu ziehen.)

Einmal mehr wird von den Angaben über die als geeichte Hohlmaße verwendeten Holzgefäße unsere ältere Ansicht bekräftigt, daß dem aus Holz gefertigten Geschirr im städtischen Leben des Mittelalters (sogar in Städten mit entwickelten Handwerk) eine wichtige Rolle zukam. (Selbst ein Teil der alten ungarischen Hohlmaß-*Bezeichnungen* deutet auf aus Holz, aber eher in Böttchertechnik gefertigte Daubengefäße hin; neben diesen muß heute auch das gedrechselte Holzgeschirr in Betracht gezogen werden.) Bei einem unter den Funden des Magdeburger St. Annen Hospitals publizierten,⁴³ aus kleinen Holzdauben gefertigten Schöpfgefäß (es wurde als „Wasserschöpfer“ definiert) besteht die Möglichkeit, daß es ebenfalls als Maß gedient haben könnte: unter dem Rand ist an zwei Stellen eine eingebrannte Marke sichtbar (die ihrem Charakter nach gleichfalls als Stadtmarke betrachtet werden kann). (Denkbar wäre sie auch als Eigentümerzeichen des *Städtischen Hospitals*, dem steht jedoch entgegen, daß sie in diesem Fall an den dortigen Holzgeräten – und ähnlichen kleinen Schalen – häufiger vorkommen müßte.) (Abb. 7)

In den Budaer Häusern wurden im 14. Jh. zum Weinausschank geeichte *Holzflaschen mit dem Fassungsvermögen eines Halben* verwendet (Abb. 1 und 8). Zwar ist das Holzgeschirr in Flaschenform unter den bisher publizierten mittelalterlichen Stücken eine Seltenheit (außer in Buda kommt es nur in Nagyszombat (Trnava, Slow./vor⁴⁵), doch war seine Verwendung zumindest in Mitteleuropa allgemein verbreitet. Darauf verweisen nämlich in zwei Städten die Ordnungen der Dechslers, in denen den zukünftigen Meistern unter anderem die Fertigung von enghalsigen Flaschen vorgeschrieben wurde. In Wien wird 1451 darunter als erstes „...*ain agster zu ain virtail*...“ genannt (weitere ein Tellerständer – „telirpuchsen“ – für 32 Stück und eine Schachfigur).⁴⁴ Die Artikel des Jahres 1459 von Kaschau lauten in der aus 1571 erhalten gebliebenen, erweiterten Fassung in deutscher Sprache: „Dresler, der Maister wil werden, Der sol können machen ainenn guten Schenckkop vnd ainen *Angster* vnd ain verrigen stücke.“⁴⁵ Sicher war die Flasche wegen ihrer schwierig anzufertigenden Form aufgeführt; der Wiener Angabe zufolge schrieb man auch ihre Größe vor (1/4 Mass). Möglich, daß sich der „angster“ der Preßburger Aufzählung des Jahres 1497 ebenfalls auf die damals allseits gefragte Holzflasche und gleichzeitig auf die als Maßeinheit örtlich bekannte Form bezieht.²³⁻²⁴

Das zur Kennzeichnung des Holzgeschirrs verwendete „Stempeleisen“ – „*ferrum ad signandum vasa*“ – wird auch in unseren mittelalterlichen Quellen erwähnt: 1378 im städtischen Rechnungsbuch von Selmečbánya/Banská Stiavnica, Slowakei⁴⁶ (dies ist m.E. ein Eichstempel); 1679 im Schloß eines siebenbürgischen Grundherren, dort aber schon mit Monogramm, also als besitzanzeigendes Zeichen für Holzgefäße.⁴⁷

I. Holl